

ORTAÇAĞ FELSEFESİ / İSLAM FELSEFESİ

İslam Felsefesi

İslam felsefesi, Batı'nın Patristik felsefenin ardından ağır bir "Karanlık Çağ"a girdiği sırada, kültür tarihinde özellikle bilginin sadece korunmasına değil aynı zamanda yeni kazanımlarla zenginleşmesine önemli katkılarda bulunmuş; bu anlamda, antik felsefe ile 12. yüzyıl sonrası Skolastik Hristiyan felsefesi arasında köprü görevi yerine getirmiş bir felsefe geleneği olarak ortaya çıkmıştır. İslam felsefesine Müslümanlar dışında da katkıda bulunanlar olduğu ve sadece Arap dilinde ifade edilmediği için çok genel bir biçimde, bir bütün olarak İslam kültüründen doğmuş olan felsefe geleneği diye tanımlanabilir.

Temelde din ile felsefenin beraber nasıl değerlendirilebileceği tartışmalı olsa bile, İslam dünyasında felsefe ortaçağ batı dünyasından çok daha müsamahalı karşılanmıştır. Bunun bir nedeni İslam dininin temel esaslar dışında ferdi düşünceye serbestlik tanınması, imânî esasları alenen zedelememek şartıyla düşünceye verdiği özgürlük, diğer bir nedeni de akli ilimlerin gerek siyasi otoriteler gerekse dini otoriteler tarafından sürekli desteklenmiş olmasıdır. Bu sayede İslam coğrafyasında ve özellikle Arap dünyasında felsefe gelişmiş, gelişen felsefe de formel, doğa ve insani bilimlere de katkılar sağlamıştır. O dönemin Batı dünyasından oldukça üstün bir konuma sahip olan İslam felsefesi 14. yüzyılın sonlarına kadar zirvede tutunmuştur.

Kimi felsefe tarihçileri İslam felsefesini hiçbir özgünlüğü olmayan, onu sadece yabancı bir kültürden aktarılmış bir düşünce formu olarak değerlendirmektedirler. Yunan felsefesi İslam felsefesinin gelişiminde hiç kuşku yok ki çok büyük ve önemli bir rol oynamıştır. Nitekim İslam felsefesi Meşşai felsefe geleneği içinde en az üç yüzyıl boyunca Yunan felsefesine özgü ilgilerle, Yunan felsefesinin temin ettiği kavramsal araçlarla çalışmıştır. Fakat İslam felsefesi salt Yunan felsefesine özgü ilgilerle belirlenen bir felsefe olmadığı gibi, felsefe anlamında Meşşai felsefe bile, Yunanlıya ait düşüncelerin İslami konu ve problemlere olduğu gibi uygulanmasından oluşmaz. Meşşai felsefenin ana ilkeleri Antik Yunan felsefesinde bulunsa bile, bu ilke Müslüman filozoflar tarafından radikal bir biçimde dönüştürülüp, ayrıntılı olarak geliştirilmişlerdir.

Buradan yola çıkarak, İslam felsefesinin farklı felsefe tasavvurlarını, çeşitli entelektüel, politik ve manevi hareketleri kuşatan oldukça kompleks bir düşünce fenomenine karşılık geldiğini söyleyebiliriz. Bu kompleks düşünce fenomeninin farklı tarihsel ve entelektüel kaynakları olmuştur.

İslam Felsefesinin Genel Özellikleri

İslâm'a ait her türlü düşünce gibi, İslâm felsefesi de, İslâm dinini kabul etmiş olan milletlerin oluşumunda her birinin çeşitli oranlarda payı bulunan ortak bir üründür. Meselâ; Araplar, Türkler ve İranlılar bu ortaklıkta önemli role sahiptirler. Ayrıca; özellikle çeviriler (tercüme) döneminde olmak üzere, Süryanîler ve İbrânîler de İslâm felsefesinde katkı sahibidirler. Kuruluş ve gelişme dönemlerinde, yani zaman olarak miladî 8 ile 12., yüzyıllar arasında ve coğrafi olarak da doğuda Türkistan'dan batıda Endülüs'e (İspanya) kadar uzanan geniş bir coğrafya İslâm felsefesinin oluşturulup geliştirilmesinde, yukarıda ifade etmeye çalışıldığı gibi, çok çeşitli milletlerden düşünür ve mütercimler rol almışsa da, İslâm felsefesinin ifade dili çok büyük ölçüde Arapça olmuştur. Bu sebeple İslâm dünyasındaki söz konusu felsefe hareketine yüzyılımızda Arapların benimseyip

ısrarla savunmaya çalıştığı şekilde- "Arap felsefesi" adı verilmek istendiği gibi, İslâm dininin iki kaynağı Kur'an-ı Kerîm ve hadisler dikkate alınarak "müslüman felsefesi"; keza " İslâmiyet'te felsefe", " İslâm dünyasının felsefesi" gibi isimler verilmeye de çalışılmıştır. Ancak, bütün bunlarla birlikte, söz konusu düşünce hareketinin kaynağı, yayıldığı geniş alan, oluşumunda önemli paylara sahip olan çeşitli milletler ve nihayet onun esas ruhu ve mahiyeti göz önüne alındığında "İslâm felsefesi" ifadesinin en uygun bir isim olacağı açıktır.

İslam felsefesinin doğuşunda önemli bir rol oynamış söz konusu tarihsel faktörlerden de anlaşılacağı üzere, İslam felsefesinin başta Kuran ve Hadis, Kelam ve Yunan felsefesi olmak üzere, pek çok kaynağı olmuştur. Yine İslam felsefesi, sadece Antik Yunan'dan beslenen Hristiyan felsefesinin farklı olarak, coğrafi anlamda Yunanistan ve Bizans'la Asya'nın, kültürel açıdan da Doğu'yla Batı felsefesinin kesiştiği bir merkezde gelişmiştir. Başka bir deyişle, kültürel mirasında sadece Antik Yunan felsefesi bulunan Hristiyan felsefesinin aksine, İslam felsefesi, bu temele ek olarak Doğu bilgeliğinin mirasından faydalanmıştır. Buna göre, İslam felsefesinin Antik Yunan felsefesi dışındaki ikinci büyük kaynağı, Hindistan, İran, Mezopotamya ve Mısır'dır.

İslam felsefesinin hemen herkes tarafından kabul edilen ilk ve en önemli kaynağının Kuran olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, İslam felsefesi, sadece İslami kültür çevresinde, Müslüman filozoflar tarafından geliştirilmiş olması anlamında değil, esas itibarıyla ilkelerini, ilhamını ve meşgul olduğu konu ve problemlerin çoğunu Kuran'dan elde etmek veya türetmek anlamında İslami bir felsefedir.

İslam felsefesinin Kuran ve Hadis dışında, ikinci önemli kaynağı Yunan felsefesi olmuştur. Daha doğru bir deyişle, nasıl ki Kuran hikmet anlamında felsefenin en büyük kaynağı ya da ilham temeli olmuşsa, felâsifenin veya Meşşai felsefenin en önemli kaynağı, Kuran'la birlikte, Yunan felsefesi olduğu söylenebilir. Buna göre, başta İbn Sînâ, Fârâbî ve İbn Rüşd olmak üzere, hemen tüm Müslüman filozoflar kendi İslami kültür çevrelerinde karşı karşıya kaldıkları felsefi problemlere bir çözüm getirmek için ihtiyaç duydukları kavramsal araçları, muhtemel çözümlere yönelik ana ilkeleri ve temel argümanları, yoğun bir çeviri faaliyetinin kendilerine tanışma imkânı temin ettiği Yunan felsefesinden temin etmişlerdir.

İslam Felsefesinin Doğuşu ve Çerçevesi

İslâmiyetin Hicri 1. asırda hızla gelişmesi ve yayılması ile birlikte önceden Müslümanların kendilerine yabancı olan kültürlerle etkileşimi artmıştır. İslamiyet'in akla verdiği önem ve serbesti, bu yeni kültürlerde mevcut felsefi birikimin tercümeler vasıtası ile hızla Müslüman ilim adamları arasında yaygınlaşmasını da beraberinde getirmiştir. Henüz sistematik felsefe kültürü gelişmemiş olan Müslüman Arapların Yunan felsefesi ile bu ilk tanışıklıkları daha ziyade edilgen nitelikte ve etkilenme şeklinde olmuştur denebilir.

İslami kültürün, başlangıçta kendisine yabancı kültürel kaynakların etkisinde kalması olgusu ve farklı dini ve entelektüel topluluklar arasındaki entelektüel rekabettir. İslam uygarlığı 622'deki doğuşu ve yaklaşık seksen yıl süren çok hızlı yayılışı boyunca, Arap yarımadasını kuşatan hayli gelişmiş kültürlerle karşı karşıya kalmıştı. Sözelimi hayli rafine kültürleri ve yerleşik dini yapılarıyla Pers ve Bizans imparatorlukları, İslam uygarlığı için gerçek bir tehdit ve meydan okuma oluşturdu. Müslüman yöneticilerin, daha önce bu imparatorlukların bünyesinde yer alan milletler sonradan

İslam'a dönüp kendi kültürel kazanımlarını İslami dünya görüşüne dahil edince, ayrı hukuki sistemlere, eğitim anlayışı ve sanatsal ifade biçimlerine sahip olan bu milletlerin geleneksel ardaanlarını İslam kültürüyle ahenkli hale getirmede, İslam diniyle Arapçanın temin ettiğı politik birliğe rağmen çok zorlandıkları söylenebilir.

Her ne kadar, farklı bir kültürde yeni gelişen bu felsefenin içerdığı ekoller İslami temel esaslardan uzaklaşmamaya çalışmış olsalar da, Yunan felsefesi etkili olmuş ve itikadi esaslarla çelişen çeşitli ekoller de ortaya çıkmıştır. Fakat bu ekoller İslami esasları kabul eden ekollere göre azınlıktadırlar. İslam filozofları Yunan felsefesinde özellikle Platon ve Aristo gibi düşünürlerin görüşlerini benimsemişler ve bunu İslam düşüncesiyle birleştirmişlerdir. Geneli itibariyle bu sistemi kuran 2. Öğretmen de denilen "Farabi"dir.

İslami felsefe ile kelam bir süre birlikte yürümüştür. Daha sonra genel olarak felsefe ekolü ile kelam ekolü arasında önemli görüş ayrılıkları çıkmış ve İslami ilimlerde felsefeden ayrı bir yere sahip olmuştur. İtikadi konularda felsefe ekolü ile kelam ekolü arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. Her ne kadar bu iki farklı grubun düşünceleri diğer grup ve mezheplere oranla daha akli bir bazda olsa da, kelam felsefeye oranla klasik dini itikada ve nakile daha yakındır. İslam filozofları ve felsefi ekoller ise itikadi konularda daha çok akli baz alırlar ve akıl ile naklin çeliştiğı yerlerde akli tercih eder, çoğu kez nakli tevil ederler.

İslam felsefesinin doğuşunda, onun önce Sünni ve Şii mezheplere, sonra da farklı maneviyat biçimlerine sahip çeşitli dini mezhep ve okullara bölünmesinin de önemli bir rolü olduğu kabul edilir. Buna göre, İslamiyet yaklaşık seksen yıllık bir süre içinde Hindistan'dan Atlantik'e uzanan büyük bir coğrafya üzerinde güçlü bir egemenlik tesis etmiştir. Mezhepler arası politik nedenlerle başlayan bölünme İslam dünyasında ayrılıklara ve hatta düşmanlıklara yol açmış olmakla birlikte, söz konusu mezheplerin öğretisel farklılıkları, sadece siyaset alanında değil hukuk ve ahlak alanında da iz bırakarak, entelektüel hayatın gelişimine önemli katkılar yapmıştır.

İslâm felsefesi sadece Doğu düşünceleri ile Batı düşüncelerini biraraya getirip uzlaştıran (eklektik) bir düşünceden ibaret olmayıp; kendi şartlarının, değerlerinin, iç ve dış kaynaklarının orijinal özelliklerini de kendinde taşır. Zira, İslâm felsefesi kendinden önceki felsefelerin basit bir devamı değildir; çeviri (tercüme) ve geniş açıklama (şerhler) ve yorumlara ek olarak, kendine ait orijinal düşünürlere ve eserlere sahiptir. Diğer yandan, İslâm felsefesi ifadesini sâdece felsefe ile ve felâsife (filozoflar) denen düşünürlerle sınırlandırmanın doğru olmadığı da ortadadır. Onlara, ekol sahibi durumunda bulunan büyük kelimacıları, sûfileri ve hatta büyük hukukçuları (fukaha) da katmak gerektiğı düşünülürse, İslâm Felsefesinin değeri ve önemi daha açık bir şekilde anlaşılmış olur.

İslâm felsefesinin içine aldığı saha yani onun sınırlarının nereye kadar uzandığı konusu tam açıklıkla ve kesin bir şekilde ortaya konmuş değildir. Çok yaygın olmamakla beraber, problemlerinin ortak ve tartışmalarının devamlılığı sebebiyle, felsefe ile kelâm ilmini; keza bir yönü ile filozof, diğer yönü ile mutasavvıf olan büyük düşünürleri göz önünde tutarak, felsefe ile tasavvuf ekollerini birlikte mütalaa edenler de olmuştur.

Başka bir açıdan bakıldığında İslâm felsefesinin, yeni çağ ve modern düşünce akımlarıyla zaman zaman yapılan mukayeselerinin de gösterdiği gibi, o, adı geçen felsefeler için bir kaynaklık görevi de yapmış bulunmaktadır. Aynı şekilde, Batı ortaçağ felsefesi genel yapısı içinde bir din savunması ve propagandası özelliğı gösterirken, kendine özgü özellikleri sebebiyle İslâm felsefesi,

çok yönlü verimlilik ve çeşitlilik ortaya koyar. Çünkü İslâm felsefesi yalnız ilahiyat (teoloji) konu ve meselelerine münhasır kalmayıp; diğer dini, beşeri izah ve yorumlar ile sıkı ilgi ve kaynaşma içine girmiştir. Nitekim İslâm dünyasında felsefi düşünce hareketinin XIII. yüzyıldan itibaren duraklamasıyla birlikte, başka düşünce hareketlerinde de beliren ağırlaşma ve bu durumun olumsuz neticelerinin daha sonra devam edip gitmiş olması, bu değerlendirmeyi doğrular mahiyettedir.

İslâm dünyasında felsefi düşüncenin bir ekol olarak başlayıp kurulması, iç ve dış bir çok sebebin yanında, özellikle Grek filozoflarının eserlerinin bilhassa süryânice ve grekçe'den arapçaya yapılan ilk çevirileriyle aynı zamanlara rastlar. Ancak İslâm felsefesinden en mühim etkiye sahip olan Yunan felsefesinin tesiri doğrudan olmayıp, Helenistik felsefe yani, İskenderiye yoluyla olmuştur. Zira, milâdî altıncı yüzyılın başlarında dağılan Atina okullarındaki düşünürlerden bazıları İskenderiye'ye, bir kısmı da Suriye'deki merkezlerle gitmişti. Buralarda Eflatun ve Aristo'yu açıklayarak bir felsefe oluşturmuşlardı. Sözü edilen merkezlerde önceleri yunanca yazıları eserler sonradan süryanice ve arapçaya çevriliyordu. İşte İslâm dünyasında daha sonra arapçaya intikal ettirilen ve İslâm felsefesinin kuruluşunda tesiri olan eserler ilk planda bunlar olmuştur. Bunlara daha yedinci miladi yüzyılın ortalarında müslüman Arapların fethettiği Suriye ve İran'daki Hristiyan ve yahudi manastırlarındaki ilmi faaliyetleri de ilave etmelidir. Buralarda Yunan felsefesinin, özellikle de eflatun, Aristo ve yeni Eflatunculuğun hristiyanlıkla meczedilmiş eserleri, arapçaya yakın bir dil olan süryânice yazılıyordu. Keza, sözü edilen merkezlerden bazıları tamamen ilâhiyata (teoloji) dair düşünceler geliştirirken, felsefe de dini bir hüviyet kazanıyordu. Diğer yandan, gramer, hitabet, felsefe, tıp, musiki, aritmetik, geometri ve astronomi bu okulların yaptığı önemli çalışma alanlarını teşkil ediyordu. Urfa (Edese), Nusaybin (Nisibe), Harran, Cundeşapur ve Antakya da o dönemin basta gelen bilim ve kültür merkezleriydi.

Bütünlüğü içinde İslâm felsefe hareketini Doğu ve Mağrib (Endülüs) felsefeleri olmak üzere iki büyük kola ayırmak gelenek halini almıştır. Felsefi düşünceyi kurma ve geliştirme bakımından doğu kolu Mısır'dan Türk-İslâm'a kadar uzanan çok geniş bir coğrafyayı kaplar ve Endülüs'e göre çok daha çeşitli ve verimli olmuştur. İslâm felsefesinin Endülüs kolu ise, ortaçağ dönemi hristiyanlarının daha çok dikkatini çekmiş ve batılılar tarafından yazıları eserlerde özel bir yer tutmuştur. Ancak İslâm dünyasındaki fikri oluşum ve gelişimde Mağrib kolunun Doğu kadar büyük tesiri olamamıştır.

İslâm felsefesi, ele alıp işlediği problemleri bakımından tek tip bir yapı göstermez. Yani hemen hemen her türlü düşünceye ve araştırmaya açık bulunmuştur. Bu sebeple birbirinden çok farklı, İslâm dininin özüne yakın veya uzak düşen felsefe akım ve ekollerini bu felsefenin bünyesi içinde görmek mümkündür. İslâm felsefesini konu edinen felsefe tarihleri, söz konusu ekolleri ve onların temsilcilerini belli isimler altında toplayarak sistemleştirmişlerdir. İslâm felsefesinde yer alan başlıca ekolleri şöylece sıralayabiliriz:

Tabiat Felsefesi

Aslında İslâm düşüncesi tarihinde başlı başına tabiat felsefesi denilebilecek bir felsefe akımı yoktur. Fakat tarihi gelişimi içinde İslâm dünyasında en yaygın felsefi ekol olan Aristocu (Meşşâî)luktan önce ve henüz Kelâm ilminin kurulmaya başladığı dönemde ortaya çıkan felsefe hareketine Tabiat felsefesi denmektedir. Bu akımın genel ortak özelliği tabiat ilimlerinden yola çıkarak felsefe yapmaya çalışması ve Sokrat öncesi (M.Ö.5.y.y.) tabiat felsefesi ile Hint felsefesinin

etkilerinden doğarak IX ve X. yüzyıllarda daha çok tabiat bilginleri tarafından kelâm ilmiyle ilgili çalışmalara karşılık olarak felsefe diye isimlendirilmiştir. Tabiat felsefesi adıyla; Tabiiyyun (Doğa felsefecileri Natüralistler), Maddiyyun ya da Dehriyyun (Materyalistler), Batinîler ve nihayet bir çok görüş ve anlayışı birleştirerek seçmeci (eklektik) bir özellik gösteren İhvanu's-safâ (temiz kardeşler) ifade edilmek istenir.

A- Tabiiyyun (Natüralistler-Doğa felsefecileri)

Bu ekol mensupları deney ve tümevarım metodunu İslâm düşünce dünyasında ilk defa kullanan ve bilginin kaynağı olarak daha çok duyumları kabul eden ilk felsefe akımıdır. İslâm felsefesi ve ilim tarihinin büyük simalarından biri olan Ebû Bekr Zekeriya Râzi tarafından kurulmuştur. Râzi Batı ortaçağında Rhazes, el-Razes ya da Albubator adıyla ün yapmış ve eserleri batıya çevrildiği gibi, İslâm dünyasında da kalıcı etkiler göstermiştir. Felsefeye dair görüşlerinden çok, bir tabip olarak ün kazanmış olan Râzi; tıp, matematik ve diğer tabiat ilimlerine dair eserler vermiştir. Fizikte ışığın kırılması olayını ilk defa onun gösterdiği bilinir. Boşlukta çekimin varlığını ispatlamaya çalışmış, simya araştırmaları yapmıştır.

Aristo'nun ortaçağa hakim olan formal mantığına ve bu mantığın esasları olan kıyas teorisine tenkitler yöneltmiş, onun yerine endüktif (tümevarım) metodunu savunmuştur. Buradan hareketle de deneyi ve gözlemi akıl yürütmeden üstün tutarak, Batıda Rönesans ve yeniçağdaki metod anlayışlarından çok önce bilimsel anlayışı savunmuştur. Sisteminde fizikten metafiziğe ulaşmak isteyen bir metod takip etmiştir. Râzi'ye göre nefis (ruh) bedenden önce gelir; beden nefse tabidir. Tıbbî ruh-beden bütünlüğü içinde görmeye çalışarak, hekimlerin beden kadar ruhu da tedâvî etmesinin gerekliliğine işaret etmiştir.

Râzi, felsefesinde beş tane kozmogonik prensibe dayanır. a- Allah, b-Boşluk (halâ') yani mutlak mekân, c-Müddet (süre) yani mutlak zaman, d-Ruh (nefs), e- Madde. Râzi'ye göre alemin (evren) var olması için bu beş prensip gereklidir. Kendisi, bütün inanç ve dinlere karşı büyük bir hoşgörü ile bakmıştır. Düşüncesi tarihinde dinleri birleştirmek fikrini ileri sürenlerin ilkidir. Felsefî sisteminde ruhun ölmezliğine inanan Râzi, bu görüşüyle maddecilerden (materyalistler) uzaklaşır. Fakat, ruhların bedenden bedene göçünü (tenasüh) kabul ettiği için de İslâm kelâmcılarına ve İslâm inançlarına ters düşer. Din felsefesinde, felsefe ve dinin uzlaştıramayacağı kanaatini ileri sürmüştür. Râzi, Ortaçağa hakim görüşlere sahip olan Aristo'nun otoritesini kabul etmediği için de, İslâm felsefesinde yaygın felsefe okulu olan Meşşailîğe ters düşmüştür. Sözü edilen bu sebeplerden dolayı Râzi ve tabiatçı felsefe ekolü, İslâmî düşünce hayatında derin etkiye sahip olamamıştır.

B- Maddeciler (Dehriyyûn, materyalistler)

Materyalist felsefe ekolü de tabiatçılar gibi duyulardan başka bilgi kaynağı kabul etmez; ve tek gerçek olarak maddeyi benimser. Zamanı (dehr) ezeli yani yaratılmamış diye kabul etmelerinden ve dolayısıyla Allah'ın varlığını inkâr etmelerinden dolayı Muattıla diye de isimlendirilmişlerdir. Maddeciler kâinatın yaratılmış (mahluk) olmadığını iddia ederler. Bu ekole mensup olanlara Maddiyyun, Mülhidler, Hissiyûn ve Ateistler gibi isimler de verilmiştir. Maddecilerin önemli fikirleri kısaca şöyle özetlenebilir:

- 1- Her varlık bir bakıma maddidir, maddeden ayrı bağımsız ruh yoktur.

2- Alem (kâinat) ve Tanrı bir ve aynı şeydir. Onun için kâinattan ayrı irade sahibi, hür ve şuurlu bir yaratıcı yoktur.

3- İnsanın varlığı küllî varlığın bir sonucundan ibarettir. Maddeci ekolün en ünlü temsilcisi İbn Râvendî dir. Maddeciler düşüncelerini açıkça yayamamışlar, daha çok Bâtiniler arasında gizlenmeye mecbur olmuşlardır. Bütün bu din dışı ve inkârcı görüşleri sebebiyle İslâm felsefesi tarihinde kalıcı ve etkili bir ekol oluşturamamışlardır.

C- Bâtinilik

Karmati (Kirmeti), Mezdeki, Ta'limiye, Melâhide, İsmailiye, Hürremiye ve Muhammire gibi adlarla da anıları Bâtinilik adına çok çeşitli felsefi kavramlar (septik, mistik unsurlar ve akılcılığın karışımından oluşan fikirler) ileri sürülmüştür. Bâtinî anlayışa göre İslâm dininde her ifadenin bir zâhirî (dış) diğeri de bâtinî (gizli-iç) olmak üzere iki manası vardır. Asıl olan bâtinî manadır. Ve bu mana anlaşılıp nüfuz edilmeden Bâtinî olunamaz. Genelde siyasi özelliği ağırlıklı olan Bâtinîlik Ehl-i Sünnet birliğini yıkmak düşüncesi taşımıştır. Bâtinîliğin en önemli özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

a- Halifelik yerine imamlığı kurmak. İmam, kendisinde ilâhî sıfatlar bulunan ve Hz. Ali'nin soyundan gelen üstün bir insandır.

b- Siyasi iktidarı elde etmek gayesiyle gizli teşkilatlar kurmuşlardır.

c- Siyâsî görüşlerine uygun olarak bir hukuk sistemi meydana getirmişlerdir.

d- İmamet merkezi ve en mühim bir müessese olarak görmüşlerdir.

e- İmam bu dünyadaki her şeyin bilgisine sahiptir.

f- İmam, İslâmî esaslara ve nasslara istediği anlamı vermek kudret ve yetkisine sahiptir.

g- En yüksek mutluluk dinin dış manası bâtinî (iç-gizli) manaya çevirmekle mümkündür. Bu durumda ancak İmama tabi olmakla elde edilebilir.

Bâtinîliğin felsefi yönünün önemli noktalarını de kısaca şöyledir:

a- İslâm kelâmcıları ve filozoflarının alemin hâdis (sonradan var edilmiş) olduğu fikrine karşıdır.

b- Peygamberleri ve mucizeyi kısmen kabul ederler.

c- İmamlar masumdur; yani, her türlü hata ve günahattan uzaktırlar.

d- Zahir (görünen-dış), hakikatin kabuğu; batın (iç) ise, özü ve gerçeğidir. Bu sebeple, dinleri zahirî manasıyla değil de bâtinî manasıyla anlamak gereklidir. Bu da ancak, dini kaynakları (nasslar) açıklama (tefsir) yoluyla değil de, yorum (te'vil) suretiyle.

D- İhvanü's-Safâ. (Temiz Kardeşler-İslâm Ansiklopedistleri)

İslâm Felsefesi tarihinde kendilerine has görüşleri bulunan bir başka felsefe ekolü de ihvanü'l-Safâ diye şöhret bulmuş olan bir topluluğun düşünceleridir. Bunlar kendilerine göre taassup içinde kabul ettikleri müslümanları aydınlatmak din ile felsefeyi uzlaştırmak, tabiat ilimlerinden yararlanarak geliştirdikleri ilim anlayışını ve felsefi görüşlerini yaymak için çalışmışlardır. Bir dernek gibi ortaya çıkan İhvanü's-Safâ'nın dini olduğu kadar siyâsî ve felsefî bir özelliği de bulunur. Düşüncelerini yayabilmek için, devirlerinin her türlü bilgisini içine alan ve elli

aşkın risaleden (kitapçık) oluşan bir ansiklopedi meydana getirmişlerdir ki, "Resâil-i İhvan-ı Safâ" adında günümüze kadar gelmiştir. Sistemlerinde eğitime ayrı bir önem vererek, insanları çeşitli yaş gruplarına ayırarak, onlara ayrı bilgileri içiren farklı eğitim-öğretim programları uygulamışlardır.

E- Meşşâilik

İslâm düşüncesi tarihinde "felsefe" veya "İslam felsefesi" denince ilk akla gelen düşünce akımı Meşşâilik'tir. Çağının bütün felsefe meselelerine bünyesinde yer veren Meşşâilik, mantık ve matematiğe dayanır. Yani onun esas karakteri akılcı (rasyonel) olmasıdır. Hicri üçüncü yüzyılda doğuşundan sonra kısa sürede Sünni telâkkiye uygun bir yapıya bürünmüş; böylece İslâm düşünce dünyasının hakim ve yaygın felsefesi olmuştur.

Meşşâilik veya Meşşâî felsefe adıyla şöhret kazanan bu felsefe akımına Osmanlıca'da "Aristo tâlisiyye" de denmiştir. Meşşâilik terimi Grekçe "Peripatetisme" kelimesinin arapçada aldığı karşılıktır. Peripatetisme ise Grek filozofu Aristotelesin Atınada kurduğu okulun bahçesinde derslerini öğrencileriyle gezinerek yapmasını ifade eder.

Meşşâilik, İslâm dünyasında Aristotelesin, başta mantık ve metafizik olmak üzere psikoloji (ruh), astronomi, tabiat, siyaset, ahlâk ve diğer düşüncelerinin İslâm dünyasındaki yorumlarını ve tesirlerini ifade eder. Meşşâî terimi bu anlamına ilave olarak ayrıca Aristo ile Eflatun felsefelerinin uzlaştırılmasını, keza, Plotinos ve Yeni Eflatunculuğun tesirlerini de içine alır. Bütün bu özellikleriyle Meşşâilik, asıl felsefi meselelerde İslâm'ın esaslarına bağlı kalan, metod yönünden başta Aristo'yu takip eden ve Eflatun ile yeni Eflatuncu felsefelere de bünyesinde yer veren bir ekol olarak karşımıza çıkar.

Meşşâî felsefe, yukarıda anıları filozofların eserlerinin arapçaya kazandırılmasından sonra IX. ile XII. yüzyıllar arasında kuruluşunu ve gelişimini tamamlayarak en önemli temsilci filozoflarını yetiştirmiştir. Ebu Yusuf, Yakub b. İshak el-Kindi Meşşâî ekolün ilk filozofu olarak kabul edilir ve kendisine "Feylesûfu'l-arab" (Arap filozofu) ünvanı verilmiştir. Bu ekol, onun öğrencisi Türkistanlı filozof Ahmed el-Serahsî (ö. 899) ile devam ettirilir.

Ancak İslam felsefesi, Meşşâilik ve filozof terimlerinin çağrıştırdığı en büyük sima, yine Türkistanlı bir düşünür olan büyük İslam Filozofu Ebu Nasr el-Fârâbî (870-950) dir. Felsefe, Fârâbî ile bütün meseleleri içinde ele alınmış ve tam anlamıyla sistemleştirilmiştir. Bu sebeple de Aristo birinci öğretmen (muallimi-evvel) kabul edildiği gibi, Fârâbî ikinci öğretmen (Muallim-i sâni) ünvanıyla şöhret bulmuştur. Onun "Muallim-i Sâni" ünvanıyla anılmasının bir başka nedeni, İslam dünyasında ilk kez Kindînin başlattığı felsefi harekete ve onun şekillendirdiği Meşşâî akıma, kendi inanç ve kültürünün temelini oluşturan ulûhiyet, nübüvvet ve meâd akidesinin yanı sıra, Platon ve Yeni-Platonculuk'tan aldığı bazı unsurları da katarak, oldukça sağlam bir eklektik sistem kurmasıdır. O, psikoloji ve bilgi kuramında olduğu kadar, metafiziğinde de hemen tamamen Aristotelesçi bir tavır sergilemiş fakat bir yandan da Platon'un Devlet ve Yasalar'a dayanan siyaset felsefesini çağdaş politik duruma büyük bir maharetle uygulama gayretiyle seçkinleşmiştir.

Filozof din ile felsefeyi şöyle mukayese eder: Birşeyi kavrayabilmenin iki yolu vardır. Birincisi, mahiyetinin akıl ile kavranması. İkincisi de, ona uygun bir misal ile hayal edilebilmesidir. Kabul ettirme de iki yoldan biri ile olur. Bunlar, kesin delil metodu ve inandırma metodudur. Şayet bir kimse varlıkların bilgisini elde ediyor, onların manalarını akıl ile kavlıyor, onları kesin delil vasıtasıyla tasdik ediyorsa bu bilgileri ihtiva eden ilim felsefedir. Fakat bunlar kendilerine uygun

gelen misaller yoluyla hayal edilerek biliniyor ve buradaki tasdik inandırıcı metodlarla temin ediliyorsa bu bilgileri içine alan sahaya eskiler din diyorlar. Felsefe tarafından delil getirilen her hususta din inanmayı kullanır.

Fârâbî siyaset felsefesini kurgularken; vahyi felsefeyi önceleyen temel bir olgu olarak kabul eder. Vahyin insanın görüş alanına yasa, yani politik bir olgu olarak girdiğini kabul eden Fârâbî, ilahi yasanın öğretisinin açık olmadığını da ileri sürer. Bu yüzden onda sorun yasa koyucu Tanrı tarafından hangi tür eylemlerin emredilip hangi eylemlerin yasaklandığını kimin ya da neyin belirleyeceği sorunu olarak ortaya çıkar. Platon bu soruya filozof-kral yanıtını vermişti. Fârâbî işte bu noktada peygamberi "filozof-kral, mükemmel politik topluluğun kurucusu" olarak yorumlar. Ona göre, yasa koyucunun diğer insanlara nasıl yaşayacaklarını söyleyebilmesi için doğru ile yanlış bilmesi gerekir. Yani, politik toplumun lideri veya yasa koyucunun, tıpkı Platonun söylediği gibi, filozof olması gerekir. Fakat onun aynı zamanda peygamber olması da gerekir. Çünkü gerekli ahlak bilgisini eğitimsiz kitleye nakledebilmek ve onları ikna edebilmek, bilgi dışında iletişim becerilerine sahip olmayı gerektirir. Tahayyül gücü yüksek bir kimse olarak peygamber insanlara nasıl yaşayacaklarını bildirme becerisine sahiptir.

Meşşailik, Fârâbî'den sonra da, daha çok ahlak meseleleriyle uğraşan İbn Miskeveyh (ö. 1030) ve yine büyük bir Türk filozof olduğu kadar bir bilim adamı olan ve ortaçağın en başta gelen tabibi olarak bilinen İbn Sina (980-1037) ile temsil edilen Meşşailik, Mağrib de (Endülüs) İbn Bacce (ö. 1138), İbn Tufeyl ve nihayet son büyük temsilcisi ve Aristo'nun ortaçağdaki en büyük yorumlayıp açıklayıcısı (Sarih) **İbn Rüşd** (1126-1198) ile olgunluğuna ulaşmış ve tamamlanmıştır.

İslam dünyasında, felsefenin ama özellikle de Yunan tarzı felsefenin en büyük temsilcisinin, Müslüman filozoflar arasında en önemlisinin İbn Rüşd (1126-1198) olduğu pek çok kimse tarafından kabul edilir. Aristotelesçi felsefeyi İslam düşüncesine entegre etmeyi amaçlayan ya da bu doğrultuda şimdiye kadar alınmış yolu en üst mesafeye çıkarmayı amaçlayan İbn Rüşd'ün bu yüzden en temel düşüncesi veya teması, her ikisinin de doğru veya gereği gibi anlaşılması durumunda, din ile felsefe arasında hiçbir uyumsuzluk ya da çelişkinin olamayacağı düşüncesi olmuştur. Onun felsefeye katkılarının kesinlikle çok yönlü olduğu söylenebilir: Aristoteles'in Politika dışında kalan tüm eserlerine birinci sınıf şerhler yazmak, bu felsefenin Hristiyan düşüncesi tarafından anlaşılmasında ve alınılmasında olabilecek en büyük rolü oynamak bu katkıların, hiç kuşku yok ki en başında gelmektedir. Onun tüm zamanların en büyük "şârih"i olarak görülmesinin gerekçesi, Dante'nin İlahî Komedyâ'da ondan Euklides, Batlamyus ve diğerleriyle birlikte "büyük şârih" diye söz etmesinin nedeni budur.

İbn Rüşd, yine aynı bağlamda, Aristotelesçiliği, ona yabancı unsurlardan, özellikle de Yeni-Platoncu etkilerden arındırarak, Muallim-i Evvel, yani Aristoteles çizgisinde yeni baştan inşa etmiştir. Nihayet, İbn Rüşd felsefeyi onu İslam inancına aykırı bulanlara karşı büyük bir güçle savunmuştur. Gerçekten de filozofların dinsizlikle itham edildiği bir dönemde, felsefeyi savunan bir eser kaleme alan İbn Rüşd, İslam dünyasındaki din ve felsefe, gelenek ve ilerleme karşıtlığında, dine ve geleneğe karşı, gerek din ve gerekse geleneğin zorunlu oldukları gerekçesiyle korunmasını talep ederek, felsefe ve ilerlemeden yana olmuştur.

Yukarıda belirtildiği gibi, İslâm düşüncesi tarihinde asıl felsefe hareketi Meşşâilik olduğu halde, yine felsefi özellikleri bulunan başka düşünce akımları da bulunmaktadır. Bunlardan en önemli iki akım, Şahabeddin Sühreverdî (1155-1191) nin adıyla beraber anıları İşrakîlik ile, esas

özelliği Meşşailiğe karşı bir tepki olarak ortaya çıkan ve İslâm düşünce dünyasında çok yüksek bir değere sahip felsefe tenkitçiliği ile şöhret kazanan Ebû Hamid el-Gazzâlî (505-1111)'nin ortaya koyduğu düşünce hareketidir.

İşrâkîlik, felsefe akımı olarak Meşşâilikten daha sonra ortaya çıkmıştır. Kelime anlamıyla işrâk "ışığın açılması, parlama, güneşin doğması" manalarına gelir. Bu nedenle ona "Nur felsefesi" de denmiştir. Başlıca özelliği olarak, bilgi meselesinde mantık ve akıl yürütme metoduna karşı olan İşrâkîlik, akıl üstü bilgi kaynakları olarak gördüğü keşf, ilham ve sezgiye büyük değer verir. Meşşâilik ile tasavvuf arasında bir yer tutar. Onun için manevî sezgi bu felsefenin esasını teşkil eder ve hakikat sadece işrak ve kalp yoluyla elde edilebilir.

Esasında Meşşâiliğe bir tepki mahiyetinde ortaya çıkan, fakat tamamen kendisine has yapısı ve özellikleri olan Gazzâlî'nin tenkitçi derin düşünce sistemi ise, başlı başına bir ekol kabul edilebilir. Çünkü İslâm düşünce hayatında her biri birer büyük ekol olan tasavvuf, kelâm, hukuk, mantık, ahlâk ve felsefede Gazzâlî'nin tesiri, derin ve yaygın bir biçimde zamanımıza kadar gelmiştir. Diğer yandan onun düşünceleri birer felsefi spekülasyon olarak kalmayıp, her seviyedeki insana ulaşma imkanı bulmuştur. Hatta bu sebeple Gazzâlî'nin sisteminin, İslâm dünyasında Sünni doktrinin bir savunması ve ifadesi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Gazâlî, İslâm'ın Doğu'sunda, yani en stratejik bölgesinde, Kindî'nin başlatıp Fârâbî'nin ama özellikle de İbn Sînâ'nın ivme kazandırarak devam ettirdiği din ile felsefenin birliğini temin etme hareketiyle dini felsefe yoluyla aklileştirme sürecinin, doğrudan ya da dolaylı olarak sona erdiricisidir. Başka bir deyişle akıl ile iman, felsefe ile din arasında kesin bir tercih yapan, imanı aklileştirmenin onun özünü çarpıtmaktan başka hiçbir şey olmadığına inanan imam Gazâlî, yönelttiği eleştirilerle Sünni İslâm dünyasında Yunan tarzı rasyonalist felsefenin sona ermesine ve yeni bir felsefenin, hikmete yönelik bir felsefe olarak tasavvufun doğuşuna yol açmıştır.

Tek bir kişi bunu nasıl yapabilmiş, yani bir felsefe çığırını kapatarak, tasavvufi felsefe çığırını, akılcı felsefeye tamamen karşıt bir gönül felsefesini inşa edebilmeyi nasıl başarabilmiş olduğunu sadece Gazâlî'nin içinde bulunduğu koşullar ile onun entelektüel kudretine bağlamak gerekir. Onun yaşadığı dönem, dışarıdan Haçlıların, içeriden de Batınilerle İsmaililerin çalıştığı, politik açıdan ağır bir çalkantı, hatta kriz dönemi idi. Gazâlî, işte böyle bir kriz döneminde, İslâm toplumuna aynı inanç, duygu ve düşünce ekseninde yeni bir dinamizm kazandırmak amacıyla ortaya çıkmıştı. Bu amacını yabancı kaynaklara değil de İslâm'ın kendi özkaynaklarına dayanarak gerçekleştirmeye çalışması etkili oldu. Güçlü zekâsı, ihyacı fikirleri, yol gösterici eleştirileri ve rabbani kişiliğiyle döneme ve İslâm düşüncesinin sonraki uzun yüzyıllarına damgasını vurdu.

Gazâlî öncelikle bir yöntem tartışması içinde olmuştur; bu yöntem tartışmasının ardından, Gazâlî aklın hiçbir alanda kesin bilgiye ulaşamayacağı sonucuna varır. İşte bu çerçevede içinde felsefeye, özellikle Yunan tarzı felsefenin kendisine hücum etmeye başlar. Onun felsefenin din için kesinlikle zararlı olduğunu, gerek İslâm felsefesindeki ve gerekse Yunan düşüncesindeki filozof örnekleriyle ele alıp delillendirerek gösterdiği eseri Tehâfütü'l Felâsife'dir (Filozofların Tutarsızlığı). Eserin temel iddiası, ilahi meselelerin, ilahiyatla ilgili konuların çözümünde akim yetersizliğinden dolayı, bir Müslüman için en doğru tutumun bu gibi konuların çözümünde dini açıklamaları kabul etmek olduğudur.

Buna göre, filozofların ilahiyatla ilgili belli başlı konuların çözümünde ileri sürdükleri iddiaların kesin ve ikna edici kanıt ya da argümanlara dayanmadığını, yine onların kullandığı

yöntemlerle ortaya koyan Gazâlî, Meşşai filozofların rasyonel delillerle kanıtlanması mümkün olmadığı halde, ezeli evren ve başlangıçsız zaman fikrini savunmakla, İslam'ın hür ve yaratıcı inancından saptıklarını; Yaratıcının bilgisini insanın bilgisiyle karıştırarak değişen varlıklarla ilgili bilginin onları bilenlerde de değişmeye yol açacağı öncülünden hareketle Allah'ın yalnızca kendisinin bilincinde olduğunu veya tümelleri ya da bütün eşyayı tümel bir bilgiyle bildiğini iddia ederek, Allahın bilgisini sınırladıklarını; Platon'dan beri süregelen ruhun basitliği ve gayrimaddiliği tezine dayanarak, ahiret hayatının sadece ruhani bir hayat, ahiret mutluluğunun da akli ve manevi doyumlardan ibaret olduğu şeklindeki fikirleriyle cismani dirilişi reddettiklerini, duyu hazları veya elemeleriyle ilgili Kuran tasvirlerini halkın ahlaki terbiyesini amaçlayan semboller olarak değerlendirdiklerini düşünür. O, sonuç olarak da bütün bu fikirleri Kuran'da yer alan sarih açıklamalarla ters düştükleri ve peygamberleri yalanladıkları için felsefenin iman açısından zararlı olduğu ve filozofların tekfir edilmeleri gerektiği kanaatine varır.

Gazâlî'nin etkisinin ardından İbn Rüşd'den sonra İslâm düşünce hayatındaki felsefe hareketi sönmeye başlamış; verimli dönemlerindeki önem ve değerlerini kaybetmiş; Kelâm ilminin içinde eritilmiş durumda varlığını hissedilmeden devam edip gitmiştir. Buna karşın İslam Felsefenin önemli etkileri ortaçağ Hristiyan Avrupasında görülmüştür.

Kaynaklar

- Ahmet Cevizci, Felsefe Tarihi, Say Yayınları, İstanbul 2009.
Necip Taylan, Anahatlarıyla İslam Felsefesi, Ensar Neşriyat, İstanbul 2002.
Macit Fahri, İslâm Felsefesi Tarihi çev. Kasım Turhan, İstanbul 1987
H. Ziya Ülken, İslâm Düşüncesi, İstanbul 1946.
Mahmud Kaya, İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi, İstanbul 1983.
Karl Vorlander, Felsefe Tarihi, çev: Mehmet İzzet, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
Ernst von Aster, İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi, Uyr.: Vural Okur, İm Kitapları, İstanbul 2005.